

AYDEMİR CİLDEKİ ve İSLAM ELKİMYA TARİHİNDEKİ YERİNİN TESPİTİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

Dr. Öğr. Üyesi Şule TAŞKIRAN ÇANKAYA¹

ÖZET

İslam dünyasında Ebû Mûsâ Câbir b. Hayyân'dan (ö. 200/815) sonra üretilen en büyük simya külliyatının yazarı olan İzzeddin Aydemir b. Âli el-Cildekî (ö.762/1360) gölgede kalmış ve büyük ölçüde unutulmuş bir figürdür. Büyük elkimya alimi Câbir b. Hayyan'ın izinde elkimya geleneğini takip eden Cildekî'nin sisteminde de temel hedeflerden biri doğadaki mükemmelliğe insan aklında, bedeninde, ruhunda ve maddeler âleminde de ulaşmaktır. Doğayı taklit etme işi olarak elkimyanın amacı da hem maddeler âleminde hem de nefis âleminde mükemmel olana ulaşmaktır. Bu sebeple Cildekî'nin sadece teorik bilgiye dayanmayan, deneyleri kendi başına yapan tecrübi bir yöntemi vardır. Meselâ Câbir b. Hayyân'a atfedilen eserlerden ve diğer bazı çalışmalardan nakillerde bulunarak altın-gümüş alaşımından gümüşü ayırmak için nitrik asit kullanılması gerektiğini bildirmiş, bu arada da söz konusu reaksiyonun maddelerin belirli ağırlıklarda olması halinde gerçekleşebileceği kanaatinde olduğunu açıklamıştır. Böylece Câbir gibi elkimyada deneysel metoda ve nicelik anlayışının önemine değinerek elkimyanın pratik yönüne dikkati çekmiştir. Çalışmamızda Câbir'in elkimya mirasını devralan elkimya alimlerinden Cildekî'nin çalışmaları üzerinden, İslam Medeniyetinde elkimya faaliyetlerinin Câbir'den sonraki süreçte değişimi ve dönüşümü üzerine bir değerlendirme yapılacak, Cildekî'nin İslam elkimya tarihindeki yeri araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aydemir Cildekî, Elkimya Tarihi, 14. Yüzyıl, İslam Elkimya Geleneği

¹ İstanbul Medeniyet Ün., Bilim Tarihi Böl., ORCID ID: 0000-0001-5213-5116, suletaskiran80@gmail.com, Araştırma Makalesi/Research Article, Geliş Tarihi/Received: 06/09/2023–Kabul Tarihi/Accepted: 07/10/2023

A STUDY ON THE DETERMINATION OF AIDAMIR AL-JILDAKI AND HIS PLACE IN THE HISTORY OF ISLAMIC ALCHEMY

Assist. Prof. Sule TASKIRAN CANKAYA

ABSTRACT

The author of the greatest corpus of alchemy produced in the Islamic world after Abū Mūsā Jābir b. Ḥayyān (d. 200/815), Izz ad-Dīn ‘Āli b. Aidamir al-Jildakī (d.762/1360) is a shadowy and largely forgotten figure. Following the tradition of alchemy in the footsteps of the great alchemical scholar Jābir b. Hayyan, one of the main goals of al-Jildekī's system was to achieve the perfection of nature in the human mind, body, soul and the material world. The aim of alchemy as the work of imitating nature is to reach the perfect in both the world of matter and the world of soul. For this reason, al-Jildekī has an empirical method that does not rely solely on theoretical knowledge but conducts experiments on its own. For instance, by citing works attributed to al-Jābir b. Hayyān and some other works, he stated that nitric acid should be used to separate silver from a gold-silver alloy, and in the meantime, he explained that he was of the opinion that this reaction could take place if the substances were of certain weights. Thus, like al-Jābir, he emphasized the importance of the experimental method and the understanding of quantity in alchemy and drew attention to the practical aspect of alchemy. In this study, through the works of al-Jildakī, one of the alchemical scholars who inherited al-Jābir's alchemical legacy, an evaluation will be made on the change and transformation of alchemical activities in Islamic Civilization after al-Jābir, and al-Jildakī's place in the history of Islamic alchemy will be investigated.

Keywords: Aidamir al-Jildakī, History of Alchemy, 14th Century, Islamic Alchemy Tradition

GİRİŞ

İzzeddin Aydemir b. Âli el-Cildekî (ö.762/1360) 14. yüzyılda yaşamış bir elkimya alimidir. Eserleri kendisinden önceki yazarlardan, kuşkusuz bunların başında Câbir b. Hayyan (ö. 200/815) olmak üzere Hâlid b. Yezîd b. Muâviye ve Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'den geniş aktarmalar içermektedir. Kendisi de elkimya ile ilgili pek çok çalışma yapmış olmasına rağmen eserlerinde sıklıkla kendinden önceki elkimya alimleri ve çalışmalarının yorumları da yer alır. Onun risaleleri bu özelliğiyle de, sözü edilen kendisinden önceki yazarlardan geniş aktarmalar sayesinde İslam elkimya geleneğine kaynaklık eder.

El-Misbâh fî esrâri ‘ilmi’l-miftâh isimli eserinin önsözünde üstat olarak kabul ettiği yedi kişinin adını saymaktadır. Bunlar Enîr Hâlid b. Yezîd, Câbir b. Hayyân, Muhammed b. Ümeyl et-Temîmî, Mesleme b. Ahmed el-Mecrîfî, Hüseyin b. Ali et-Tuğrâî, Ali b. Mûsâ b. Erfâ‘re’s ve Ebû’l-Kâsım el-İrâkîdir.²

² G. Strohmaier, “al-Djildakī”, in: Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. (Erişim: 20 Mart 2023 http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_8511)

Ebü'l-Kâsım el-İrâkî'nin *Kitâbü'l-İlmi'l-mükteseb fî zirâ'ati'z-zeheb* adlı eserine yapılan geniş bir şerh olan *Nihâyatü't-taleb fî şerhi'l-Mükteseb*'de elkimyanın başlıca teorilerini geniş şekilde açıklamış; kendisinden önceki Hermetik ve İslâm elkimya literatürünü tanıtmıştır. Câbir b. Hayyân ve diğer Müslüman elkimya öncülerinin yanı sıra Hermes, Zosimus, Demokritos, Câlînûs ve Marianos gibi otoritelere sık sık müracaat etmekle birlikte kendisinin elkimya alanındaki birikimini de gösteren bir eser kaleme almıştır. Daha çok elkimya alanında eserler vermekle birlikte fizik, metafizik konularından da *el-Burhân fî esrâri 'ilmi'l-mîzân* gibi eserlerinde bahsetmektedir.³

Cildekî'nin elkimyasında da başta Câbir b. Hayyan gibi İslâm elkimyacılarının benimsedikleri usulde maddi elkimya olarak adlandırdığımız harici metalürji çalışmaları ile manevi elkimya olarak adlandırdığımız yapısal dönüşümü içeren çalışmalar iç içedir. Kimyasal birleşimlerde sabit nisbetler kuralına esas teşkil eden görüşleri, ortaya çıkan gazlardan korunmak için deney sırasında maske kullanması, sabun yapımını geliştirmesi, nitrik asitle gümüşü altından ayırması bunun belli başlı örnekleridir. Örneğin, Câbir b. Hayyân'a atfedilen eserlerden ve diğer bazı çalışmalardan nakillerde bulunarak altın-gümüş alaşımından gümüşü ayırmak için nitrik asit kullanılması gerektiğini bildirmiş, bu arada da söz konusu reaksiyonun maddelerin belirli ağırlıklarda olması halinde gerçekleşebileceği kanaatini açıklamıştır. Böylece Câbir gibi elkimyada deneysel metoda ve nicelik anlayışının önemine değinerek elkimyanın pratik yönüne dikkati çekmiştir. Bunun yanı sıra *el-Burhân fî esrâri 'ilmi'l-mîzân* eserinde Cildekî Belînûs'un (Tyanalı Apollonios) yedi cisme (gezegenler) dair eseriyle Câbir b. Hayyân'ın eserlerindeki mîzan teorisine de atıflar yapmakta ve mizan ilmi ile ilgili titiz bir çalışma ve eser ortaya koymaktadır.⁴ Pratik manada tabii niteliklerin nicelik diliyle ifadesi anlamına gelen mizan, her cismin sahip olduğu dört unsurun oranını tespit ederek bu cismin terkiibini yenilemeyi amaçlayan teoriyi benimseyen Cildekî'nin sisteminde de İslâm elkimya geleneğinin takip edildiğini görmek mümkündür. Cildekî, tabii olaylarla elkimya işlemleri arasındaki benzerlikler üzerinde önemle durmuş, bu hususta yapısal dönüşüm (transmutasyon) olabileceğini kabul etmeyen İbn Sînâ'ya da karşı çıkmıştır.

Câbir'in izinde elkimya geleneğini takip eden Cildekî'nin sisteminde temel hedeflerden biri doğadaki mükemmelliğe insan aklında, bedeninde, ruhunda ve maddeler âleminde de ulaşmaktır. Doğayı taklit etme işi olarak elkimyanın amacı da hem maddeler âleminde hem de nefis âleminde mükemmel olana ulaşmaktır. Metallerin birbirinden farklı olması, içerdikleri cıva-kükürt oranına ve ayrıca birleşme sırasındaki kozmik kuvvetlerle etkileşime bağlıydı. Şayet cıva ve kükürt mükemmel derecede saf olurlar ve aynı şekilde tam anlamıyla en doğal dengede birleşirlerse o zaman elde edilen madde en mükemmel madde, yani altın olur. Safliktaki eksiklikler ve özellikler orandaki hatalar gümüş, kurşun, demir, kalay veya bakır oluşumuyla sonuçlanacaktır.

³ Şule Taşkıran, "Aydemir Cildekî", *İslam Düşünce Atlası*, <https://islamdusunceatlası.org/aydemir-Cildekî/5873> (Erişim: 30 Mart 2023).

⁴ Nicholas G. Harris, In Search of 'Izz al-Dîn Aydemir al-Gıldakî, Mamlûk Alchemist, University of Pennsylvania, Arabica Forthcoming 2017.

Elkimya geleneğinde mükemmel dengeye ulaşmadan meydana gelmiş olan bu eksik metallere, öz itibarıyla aynı olduklarından yapısal dönüşüm (transmutasyon) olarak tanımlanan uygun işlemler ve süreçlerle tam hale getirilebilirler. Bu süreçte elkimya alimi tarafından maddi kimya ile manevi elkimya çalışmaları birlikte yürütülür.

AYDEMİR B. ÂLİ EL-CİLDEKİ KİMDİR?

Câbir b. Hayyân'dan sonra İslam dünyasında üretilen en büyük elkimya külliyatının yazarı olan İzzüddîn Âlî b. Aydemir b. Âli el-Cildekî (14. yy.) gölgede kalmış ve büyük ölçüde unutulmuş bir İslam elkimya alimidir.⁵ Hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Cildekî'nin olağanüstü elkimya eserlerinin anlaşılabilir ve gelecekteki çalışmalar için potansiyel olarak faydalı olabilmesi için, onun kim olduğu ve nereden geldiği hakkında (mümkün olduğunca) bilgi sahibi olmamız gerekir. Kısacası, onun simya çalışmaları için bir bağlama ihtiyacımız var.

Doğum tarihi bilinmeyen bu büyük Ortaçağ elkimya aliminin Horasan'da bulunan, Meşhed şehrinin Cildek köyünde doğduğu ve bu nispetle Cildekî olarak anıldığı; Aydemir özel adı sebebiyle Türk-Türkmen asıllı olduğu düşünülmektedir. Eserlerinden Cildekî'nin 17 yıl boyunca, Irak, Anadolu, Yemen, Kuzey Afrika ve Suriye'de dolaştıktan sonra Mısır'a yerleştiğini öğreniyoruz. Eserlerindeki bazı bilgilere dayanarak doğum yeri ve tarihi ile ilgili rivayetler ortaya atılmaktadır. Cildekî, Abd el-'Azîz b. Tammâm el-'İraqî'nin şüirinin şerhi olan *Kaşf al-asrâr lil-afhâm*'ı 737/1336 yılında yazmış ve *Misbâh* adlı eserinde Cildekî bu şerhi gençliğinde yazdığını söylemiştir. 14. yüzyılda otuzlu yaşların genç olarak nitelendirilmesi çok mümkün görünmediğinden Cildekî 707/1307 yılından önce ve de 727/1326 yılından sonra doğmuş olmamalıdır. Cildekî'nin 743 (1342-43) veya 762 (1360-61) yılında Kahire'de öldüğü rivayet edilmektedir. Cildekî'nin 707 ve 727 yılları arasında doğması muhtemel olduğundan, bu kadar geniş bir külliyatı ve elkimya alanındaki çalışmalarını sığdırması için 36-37 yıl çok yeterli olmayacağından ölüm tarihi için yapılan rivayetlerden biri olan 743/1342 senesi pek muhtemel görünmemektedir.⁶

Ali Akbar Dehğodâ'nın (1879-1956) Loğat-nâme'sinde Cildekî'nin Cildek köyünde doğduğundan, oradan Şam'a ve Kahire'ye gittiğinden ve 750 ya da 762 yılında Kahire'de öldüğünden bahsedilir. Bir başka kaynak olan Seyyid Muhsin el-Emîn'in "A'yânu's-Şî'a"- dev bibliyografik ansiklopedi eserinde doğum yeri ve ölüm tarihi ile ilgili bu bilgiler doğrulanır. Henry Corbin de Cildekî'nin Horasan'ın Meşhed şehrine 18 km uzaklıktaki Cildek köyünde doğmuş bir İranlı olduğunu; Şam'da yaşamış, sonrasında Kahire'ye taşınmış ve 750/1349-1350 ve 762/1360-1361 yılları arasında bir tarihte orada da ölmüş olduğunu söyler.⁷

⁵ Eric John Holmyard, "Aidamir al-Jildakî," *Iraq*, 4 (1937), ss.47-53.

⁶ Şule Taşkıran, "Aydemir Cildekî", *İslam Düşünce Atlası*, <https://islamdusunceatlası.org/aydemir-Cildekî/5873> (Erişim: 30 Mart 2023).

⁷ Henry Corbin, *History of Islamic Philosophy*, tr. Liadain Sherrard, London, Kegan Paul, 1993, s. 331.

Cildekî için Brockelmann kısa ve öz bir şekilde kayıt düşmüştür. " İzzeddin Aydemir b. Âli el-Cildekî 743/1342'de öldü, rivayetlere göre ise 762'de Kahire'de öldü."⁸ 762/1360-1361 ölüm tarihi, Kahire'deki o zamanki Hidiv Kütüphanesi'nin (şimdi Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye) kataloğundaki bir hatadan kaynaklanmaktadır. Hidiv koleksiyonunun katalogcuları Aydemir Cildekî'yi 762/1360-1361'de Dimaşk'ta ölen Ali b. Aydemir adlı bir Memlûk emîriyle karıştırmışlardır.⁹ Diğer ölüm tarihi olan 743/1342'nin ise kesinlikle bir kaynağı yoktur. Brockelmann Cildekî ile ilgili daha önceki kısa kayıtları yanlış okumuş, el-Durr al-manţûr adlı kısa risalesinin telif tarihi olan ve Cildekî'nin faaliyetlerinin son noktası olarak verilen 743/1342 tarihini simyacının ölüm tarihi sanmıştır. Brockelmann'ın *Geschichte der arabischen Litteratur* adlı eserinin itibarı, Cildekî için 743/1342 ölüm tarihinin kabul edilmesini etkili bir şekilde hem yaygınlaştırdı hem de pekiştirdi. Talihsiz gerçek şu ki, gelecek nesillerin bir kişinin ölüm tarihini bilmesi için canlı bir şahide ihtiyaç duyması gibi basit bir nedenden ötürü, Cildekî'nin tam olarak ne zaman öldüğünü muhtemelen hiçbir zaman keşfedemeyeceğiz. Sadece kitaplarının nüshaları onun varlığına tanıklık etmektedir. Memlûkler döneminde Mısır'da üretilen prosopografik ve tarihi yazıların bolluğu göz önüne alındığında bu gerçek daha da çarpıcıdır. Yine de, Cildekî'nin 743/1342'de *ed-Durr al-manţûr*'dan sonra yazdığı büyük eserlerin sayısı göz önüne alındığında, yazma faaliyetlerinin 14. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmış olması muhtemel görünmektedir.

CİLDEKÎ'YE ATFEDİLEN ESERLER VE CİLDEKÎ'NİN ELKİMYASININ TESPİTİ

Cildekî köyünde temel bilimler okudu ve daha sonra Kahire'ye taşınarak hayatını kimya okumaya adanmıştı. Kimya tarihi üzerine çalışmış, İslam medeniyetinden önceki medeniyetlere odaklanmıştır. Ayrıca, o dönemdeki tüm kimya kitaplarını inceledi ve yorumladı. Hayatı boyunca Câbir b. Hayyân, Hâlid b. Yezîd, Ebû Bekir Râzî ve diğer Müslüman bilim adamlarının kimya eserlerini incelemeye yoğunlaştığını beyan etmiştir. Bir taraftan da bilimsel açıklamaları ve bazı muğlak görüşlere getirdiği yorumlarla tanınmıştır. Hayatını, rakipleriyle kimyadaki belirli noktaları tartışmak amacıyla seyahat ederek geçirdi. Seyahatlerinin çoğu Şam'a olmuştur. Bu nedenle Şam ve Kahire arasında çok seyahat etmiştir.

Cildekî, Câbir ve Ebû Bekir Râzî kadar orijinal eserler vermemiş olsa da İslam elkimya tarihinde önemli yere sahiptir. Eserlerinde kendinden önceki elkimyacılar geniş alıntılar yapardı. Geleneğin takipçisi olarak Zosimos, Câbir, Razi, Tuğrai ve diğer elkimyacılar eserlerinde alıntılar yapmıştır. Böylece eserleri İslam elkimya tarihi çalışmalarında bir tür kaynağa dönüşmüştür.

⁸ Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, Berlin, Emil Felber, 1902, II, p. 138; Leiden, E.J. Brill, 1943, s. 173, "Aidamur b. 'A. b. Aidamur al-Ğildakî 'Izzaddîn starb 743/1342, n. a. 762 in Kairo."

⁹ *Fihrist al-kutub al-'arabiyya l-mahfûza bi-l-kutubhâna l-ħidwiyya*, Cairo, al-Maţba'a l-'Utmāniyya, 1888, V, s. 396.

Cildekî'nin eserleri hakkındaki ilk bilgileri Kâtib Çelebi'den (ö. 1067/1657) alıyoruz. Ardından Alman bilim tarihçi Eilhard Wiedemann (1852-1928) ve İslâm kültür tarihine dair bio-bibliyografik eserleriyle tanınan Alman şarkiyatçısı ve Türkolog Carl Brockelmann'da (1868-1956) Cildekî'ye ait eserlerin listesine ulaşabiliyoruz.¹⁰ Holmyard, Cildekî'nin kendi yazılarından 21 kitaplık bir kayıt derliyor.

Cildekî elkimyanın amacını şöyle açıklar: Ve elkimyacının görevi, uygun işlemlerle bir maddenin gizli ya da içsel özelliklerini açığa çıkarmak ve gerekirse görünen ya da dışsal özelliklerinden birini ya da hepsini içine çekilmeye zorlamaktır. Cildekî'nin başlangıç noktasının geleneğe uygun olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre yapısal dönüşümü mümkün kılmak, gümüşü altına çevirmek için yapılması gereken doğasını içten dışa çevirmektir. Câbir b. Hayyan Kitâbu's-Seb'in'de okült ve manifest ilkeyi şu şekilde açıklar:

“Bu konuda asıl olan öncelikle, istendiği gibi olgunlaşması ve bozuk olmayan bir cisme dönüşmesi için cisimlerde bulunan iki zâhir unsuru içeri geçirmen ve iki bâtın unsuru dışarı çıkarman gerektiğini bilmendir ve bu onların sırrıdır. Ve bu cisimlerin bazısında bâtından bir unsurun çıkarılması ve dışarı alınması ve onun zıddı olan unsurun içeri geçirilmesi gerekir. Bunu öğrenmen için sana anlatıyoruz.

Kurşunun zâhiri soğuk-kuru ve son derece yumuşak iken bâtını sıcak-nemli ve serttir. Yumuşak ve sertin anlamı, Allah'ın bütün cisimlerin bâtını zâhirine yumuşaklık ve katılık bakımından muhâlif yaratmış olmasıdır. Bunun kanıtı tabiatları dönüştürülünce zâhirinin bâtın haline gelmesi ve bâtının zâhir haline gelmesi, nemli ise sert olması ve sert ise nemli hale gelmesidir. Bu kurşun hakkında olan sözdür.”¹¹

Bu haliyle elkimya okült bir ilimdir ve kitaplardan okuyarak öğrenilemez. Cildekî'ye göre elkimyada teori ve pratik eşit derecede önemlidir. İkisinin bilgisine de eşit derecede hâkim olmayanlar bu ilimde başarılı olamazlar.¹²

Bu sebeple Cildekî'nin sadece teorik bilgiye dayanmayan, deneyleri kendi başına yapan tecrübi bir yöntemi vardır. Bu deneyler onu tarih boyunca kendisine atfedilen farklı keşiflere götürmüştür. Çeşitli damıtma yöntemlerini ayrıntılı olarak tanımlamış ve günümüzde kullanılan fraksiyonlu damıtma, buhar damıtma ve ikili damıtma gibi yöntemleri açıklamıştır. Açıklamaları sayesinde elementlerin her bir özelliğini açıklamıştır. Böylece, her kütlenin yandığında farklı renge dönüştüğünü açıklayan ilk kişi oldu.

¹⁰ Manuchehr Taslimi, “An Examination of the Nihayat al-Talab and the Determination of its Place and Value in the History of Islamic Chemistry” (PhD diss., University Collage, 1954), s.IX.

¹¹ Câbir ibn Hayyân, “Kitâbu's-Seb'in,” *Muhtâru resâ'ili Câbir ibn Hayyân*, ed. Paul Kraus (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1354/1935), 465.

¹² Manuchehr Taslimi, “An Examination of the Nihayat al-Talab and the Determination of its Place and Value in the History of Islamic Chemistry”, s.XVI.

Kimyasal elementler arasındaki etkileşimin, bu elementlerin kesin ölçüleri olmadıkça gerçekleşmeyeceği sonucuna vardı. Ve kimyasal etkileşimler sırasında solunan gazlara karşı önlem amacıyla maske kullanan ilk kişi oldu.¹³

Cildekî filozofların metallerin altına dönüşümünü mümkün kabul etmeyişi de eleştirir. İbn Sina'nın Şifâ adlı eserinde metallerin her birinin farklı maddeler olduğundan, nasıl ki bir at bir köpeğe dönüşemez; gümüş de altına dönüşemez dediğinden bahseder. Ancak bunun doğru olmadığını, dönüşümün mümkün olduğunu bitkiler ve hayvanlar alemindeki değişimler üzerinden açıklar. “Meyve ağaçlarındaki filizlerin aşılınması ve ipek böceğinin yaşamındaki metamorfozlar, onun tarafından dönüşümün gerçek örnekleri olarak kabul edilmektedir” der.

Cildekî tüm varoluşu iki gruba ayırır. Basit maddeler ve bileşikler. Bileşikleri de kendi içinde yapılarına göre üçe ayırır. Dengeli ve sıkıştırılmış, dengeli ve gözenekli veya anormal olanlar. Son grup bozulmuş mineral, meyveler ve hayvanları içerir ve bunlar “yapışkan nemlerini” tamamen

Cildekî'nin ilimler tanımlaması içerisinde esas olan iki bilim vardır. Birincisi cennetin bilgisini veren astronomi ve diğeri de alt dünyanın fenomenlerini ele alan ilkeler bilimi. Bu iki bilim iki 'sonuç' verir: Tanrı'nın gücünün enginliğini takdir etmelerini sağlayarak tüm insanlara zenginlik ve tatmin veren “sanat”; ve insana ruhani güçleri kullanma özgürlüğü veren ve bu nedenle ikisi arasında daha önemli olan “tılsım”. Cildekî çeşitli vesilelerle sanatın diğer tüm bilimlerin ürünü ve özeti olduğunu; tüm bilgi dallarını kucakladığını belirtir. Bilgelerin elkimyayı ne öte dünyaya ne de aşağı dünyaya ait kabul ettiklerinden, elkimyanın orta dünyaya ait ve her ikisinin de gizemini içerdiğinden bahseder. Elkimyanın bu alemler ötesi karakterini ispatlamak için de diğer bilim dallarıyla ilişkisini örnek verir. İlaçlar üzerinden örnek verir. Bir hekimin hastasını iyileştirebilmek için basit ve bileşik ilaçların bilgisine sahip olmanın yanı sıra hastanın yaşı, yaşadığı bölge, yapısal bozukluklar vb. bilgilere de sahip olması gerektiğinden bahseder. Ardından hastalığın semptomları üzerinden teşhis koyması gerektiğini söyler. Tüm bu sürecin ardından uygun ilaçlar ile tedaviyi gerçekleştirir. Doktorların belirli ölçekleri kullanarak belirli konuların kusurlarını ve ihtiyaçlarını ve kombinasyonların tespit edebilirler. Bu ölçekler tılsımlarda bahsedilen astronomik oranlara kadar uzanır. Dolayısıyla, eğer bilim adamları bunu tam olarak takip ederlerse, o zaman - Tanrı'nın yardımıyla - olumsuz konuları bütün olanlara dönüştürerek istenen sonuçları alacaklardır. Bu sürecin elkimyada da benzer şekilde gerçekleştiğini söyler. Elkimyacı metalin özelliklerini ve kusurlarını bilir ve ona göre işlemler uygulayarak metali daha mükemmel forma getirir (iyileştirir). Bu sürecin diğer bilim dalları için de benzer şekilde işlediğini iddia eder.¹⁴

¹³ Buthaina Jalkhi, Osama Dhabbeet, George Ilias Shaqra, “Al-Jaldakî 'S Views About What The Doctor Needs, In The Lights Of The Science Of The Balance”, International Society For The History Of Islamic Medicine, 2012, s.22.

¹⁴ a.g.e., ss.22-23.

Eserlerinden Cildekî'nin dört nitelik teorisini kabul ettiğini anlıyoruz. Evrendeki her şey sıcak, soğuk, kuru ve nemli niteliklerinden meydana geldiğini söyleyen Câbir'in geliştirdiği bu teoriye göre başlangıçta sıcak ve soğuk nitelikleri vardı. Cildekî, sıcak niteliğinin soğuk niteliğinde çözünmesi sonucunda kuru ve nemli nitelikleri meydana gelmiştir der. Kuru sıcak niteliğine, nemli de soğuk niteliğine eklenir. Sıcak ve nemli nitelikleri yaşamsal olanı temsil ederken, soğuk ve kuru nitelikleri de ölüm ve bozuluşu temsil eder. Cildekî bu hususta da Câbir'in izinden gider ve ondan alıntılar yapar. Sıcak ve soğuk niteliklerinin etkin (fail), kuru ve nemli niteliklerinin edilgin (münfail) olduğunu söyler. Bu nitelik çiftleri de bir araya gelerek toprak, su, hava ve ateş unsurlarını meydana getirir.

Cildekî'nin elkimyasında cıva-kükürt kuramı da yer alır. Câbir'in elkimyasında Aristoteles'in buharlı ve dumanlı ekshalasyonları sırasıyla cıva ve sülfür ile özdeşleştirilir ve genel fikir özenle geliştirilerek bir teoriye dönüştürülür. Yedi metalik cisim kükürt ve cıvadan kaynaklanır ve her biri bu iki özden oluştuğu ölçüde, öz özelliklerini sergiler. Bu durum sülfür ve cıvanın kendileri için de geçerlidir: Kısmen toprak, kısmen su, kısmen ateş, kısmen de havadırlar. Ayrıca metalik cisimlerin kaynaklandığı sülfür ve cıva, bu adları taşıyan sıradan maddeler değildir. Cildekî'ye göre sıradan kükürt ve cıvanın karıştırılması metalik cisimlerin hiçbirini üretmez. İkincisi, kükürt ve cıvadan hala oluşum halindeyken ve henüz tamamen pıhtılaşmamışken bir araya gelir. Başka bir deyişle metaller, cıva olmadan önceki; kükürt, kükürt olmadan önceki haliyle bir araya gelir ve metalleri oluşturur. Mineral cisimler yalnızca buhar ve dumandan, katılaşmamış cıva ve katılaşmamış kükürtten meydana gelir ya da doğrusunu söylemek gerekirse, mineral cisimler su ve yağdan başka hiçbir şeyden meydana gelmez. Duman ve buhar saf olduğunda ve dört doğa arasında bir denge olduğunda, altın üretilir; ve soğukluk sıcaklığa üstün geldiğinde gümüş üretilir. Cildekî diğer metalik cisimlerin ortaya çıkışını iki faktörle açıklar: yağlı sudaki her bir doğanın oranı ve madenlerdeki kirlilik miktarı. Bu oluşumda diğer bir önemli husus da Cildekî'nin metalik cisimlerin oluşum sürecinin tersine çevrilebilir olduğunu düşünmesidir. "Bilin ki" der, "altın buhar ve dumandan, bunlar da filozofların altınından kaynaklanır. Böylece buhar ve dumandan cıva ve kükürt üretilir ve bunlardan da madeninde altın ortaya çıkar. Cıva hafif bir ısıyla sürekli ısıtılırsa altına dönüşür ve altın hafif bir ısıyla sürekli ısıtılırsa tekrar cıvaya dönüşür ve cıva sürekli ısıtılırsa kükürdü dışarıda bırakır. Böylece cıvaya sülfürden daha önemli bir yer veriyor. Ona göre, cıva, eriyebilir cisimlerin kökü ve hammaddesidir.

Cildekî, dört doğa ve dört unsurdan ayrı olarak, bir de "dört ilke" doktrininden bahseder. Ayrıca dört ilkenin "çözücü su, yanmaz yağ, aktif iksir ve sabit beden" olduğunu söyler. Başka bir yerde bunların "arsenik, kükürt, cıva ve tuz amonyak" olduğunu söyler; ya da yine başka bir yerde bunların "batı cıvası, doğu cıvası, uçucu tuz amonyak ve sabit toprak" olduğunu düşünür. Bu ilkelerin her birine bilgelerin pek çok farklı isim verdiğini ekler ve bunlardan bazılarını sıralamaya devam eder.

Cildekî'nin sisteminde İslam elkimya geleneğindeki önemli teorilerden biri olan Mizan teorisi de yer alır. Bu teori ilk olarak, insan bilgisinin tüm verilerini bir miktar ve ölçü sistemine indirgemek amacıyla Câbir 'de ortaya atılmıştır.

Câbir, her bir doğanın alt terimlerdeki tam miktarını bulmak için alfabedeki harflerin analizine başvurmuştur. Ayrıca her maddeye bir değer ya da güç atamış, bunu da her zaman genellikle 100 olarak kabul edilen İksir'in gücü cinsinden ifade etmiştir. Buna göre süblimleşme 1/50, çözelti 1/70, erime 1/200 vb. sayılara karşılık gelmektedir. Şimdi bir külçe altını (değeri 20) başka bir bileşen ekmeden iksire (değeri 100) dönüştürmek için 1000 eritme işlemine tabi tutulması gerekir ($20 \times 1000 / 200 = 100$).

Cildekî'de dikkati çeken bir diğer yaklaşım da hiloizim üzerinedir. Cildekî'nin tanımladığı dört element teorisi, şüphesiz doğrudan veya araçlarla Yaratılış ve Bozulma'dan ve özellikle Aristoteles'in Meteorolojisinden türetilmiştir. Aslında Cildekî'nin tabiatları Câbir'den çok Aristoteles'in temel niteliklerine benzemektedir. Câbir'den farklı olarak, en azından *Nihayat*'ta, bireysel tabiatların işlem yoluyla elde edilmesinden çok az söz eder. Aristoteles, temel nitelikleri yalnızca somut, bağımsız ve ayrı bir varlık olarak görüyordu. Aristoteles, temel nitelikleri yalnızca mantıksal soyutlamalar olarak kabul ederken, Câbir onlara somut, bağımsız ve ayrı bir varlık kazandırdı. Cildekî'nin ise kararlı kabul ettiği tek element topraktır. Ateş, hava ve su, diyor, tek başına kararlı ve sabit değildir. Câbir, kendi özel elementler teorisini tanımlarken, genel olarak niteliklerin ve özel olarak temel niteliklerin cisimler olarak kabul edildiği Stoacı geleneği takip ediyordu. Câbir'e kıyasla Cildekî, Stoacı gelenekten daha az etkilenmiş görünüyor; ve gezegenlerin metallerle birlikteliği fikrine yaptığı göndermeler ve özellikle dönüşümde ruhun oynadığı role ilişkin görüşleri bu iddiayı desteklemektedir. Madeni maddelerin eril ve dışı bileşenlerinden, altının tohumundan, ruhun metallerden ayrılışından ve onların ölümlerinden ve dirilişlerinden sık sık bahsetmesine rağmen, metallerin bitkiler gibi ekilecek tohumları olmadığını ve hayvanlar gibi iki zıt cinsten olmadıklarını da söyler.¹⁵

Cildekî mineral maddelerin sınıflandırılmasında beden, ruh ve saf ruh olmak üzere üç farklı sınıf sistemine bağlı kalmaktadır. Cildekî'ye göre ruh ve beden, aracı rolünü oynayan saf ruh tarafından yardım edilmedikçe birbirleriyle birleşmezler. Bu aracı veya uzlaştırıcı fikri Paracelsus'ta da bulunur. Cildekî, maddeyi birleşme yeteneğine sahip basit bir cismi madde olarak tanımlar. İlk maddeye gelince, diyor, biri diğerinde çözülmüş iki parçadan oluşan herhangi bir malzemeyi alın; çözücü asal madde, çözücüye de form denir.¹⁶

Cildekî *Nihâyât* adlı eserinde yapısal dönüşümü (transmutasyon) anlatır. Ona göre transmutasyonu başarmanın yolu metalleri birbiriyle karıştırmaktır. Ancak elbette her zaman metalik cisimlerin karışımına eklenen ve genellikle gerekli iksiri sağladığına inanılan, esrarengiz isimlere sahip işe yaramaz maddeler vardı. Cildekî, metallerin hiçbirinin diğerlerini renklendirmek için fazladan renge sahip olmadığı konusunda Ebü'l-Kâsım el-İrâkî ile hemfikirdir; yine de altın ve gümüşün renklendirme gücünü artırmanın mümkün olduğunu düşünmektedir. Cildekî'ye göre filozofların gümüş, kurşun ve altını karıştırılarak saf, mor altın üretilir.

¹⁵ Al-Jaldakî, I. *The manuscript of 'Al-borhan fi asrar elm al meezaan'*. 1st volume. No. 2102. Syria: Institute for the History of Arabic Science.

¹⁶ al Hajjar, M. (2004) *Diagnosing psychological diseases*. Beirut: Dar al Nafaes.

Filozofların demiri, "yani saf çelik", gümüşle karıştırıldığında altın üretilir; altınla karıştırıldığında ise altının tüm niteliklerini kazanır. Farklı alaşımlardaki her bir metalin ağırlığı da Mizan teorisinin uygulanmasıyla belirlenir. Cildekî'nin transmutasyon anlayışında renk önemli bir rol oynamıştır. Altının gümüşten sadece iki şeyle ayrıldığını söyler: renk ve ağırlık. Bu ikinci farkı genellikle atlar ve bu konuda herhangi bir pratik bilgiye sahip değilmiş gibi görünür; çünkü şarabın sudan daha ağır olduğunu düşünmüştür. Metallerin cıva ile birleştirilmesi de Cildekî tarafından bir dönüştürme yöntemi olarak görülmüştür. Cıvanın, saflaştırıldığında, "saf kükürt yağı ile nemlendirildiğinde" ve altınla birleştirildiğinde, ikincisiyle kalıcı olarak birleşeceğini ve gümüşü renklendireceğini söyler. Benzer şekilde gümüş amalgamı "arsenik yağı ile nemlendirildiğinde" gümüş ile kalıcı bir birlik oluşturacak ve bakırı renklendirecektir. Cildekî kombinasyonla ilgili olarak "şeyler benzerlerini birleştirir (ya da güçlendirir) ve benzer olmayanlarına karşı çıkar (ya da zayıflatır)" der. Belirli açılardan "benzer" ve diğer açılardan "benzemez" olduklarında iki şey arasında kombinasyon gerçekleşir. Cildekî, Câbir'in benzeşmenin nedeninin maddelerin içerdiği nem olduğunu söylediğini aktarır. Cildekî, camın metalik cisimler gibi eridiğini, ancak ruhu kuru ve yağlılığı yetersiz olduğu için onlarla birleşmediğini söylüyor. İki madde arasında mükemmel bir birleşim, homojen bir bileşimin oluşmasıyla sonuçlanır. Çözünme, çözelti bir süre bekletildiğinde çökelti oluşmaması koşuluyla, bir kombinasyon şeklidir. Cildekî bu hususta Aristoteles'ten de alıntılar yapar. Aristoteles'in bir şeyi tesadüfen birleştirmenin mümkün olmadığını, çözen ile çözülen arasında doğal bir ilişki olması gerektiğini söylediğini aktarır. Câbir, *el-Havass* adlı eserinde benzerlik ve benzemezlik fikrini üç alemin tüm türlerine uygulamıştır. Hayvanlar arasındaki sempati ve antipati ile ilgili olarak, örneğin bir akrep bir kertenkele gördüğünde hemen ölür; ya da yılanlar, engerekler ve diğer benzer hayvanlar baykuşun sesini duyduklarında yuvalarını terk edip kaçarlar. Cildekî'nin *Nihâyât*'nda bu spekülasyonların hiçbirine rastlamıyoruz. Eski yazarlar gibi Câbir de hayvan bedenlerinden elde edilen ilaçları tercih etmiş ve iksirin bitkisel ve mineral maddelerin yanı sıra hayvansal maddelerden de üretilebileceği konusunda ısrarcı olmuştur. Öte yandan Cildekî, iksirin hayvansal maddelerden üretilmesinin imkansız olmasa bile son derece zor olduğunu vurgulamaktadır. Cildekî'ye göre taşın parçacıklarının yanma nedeni, içerdiği yanıcı yağdır. Başka bir yerde de "sülfür ve arsenik ateşle tutuşur, çünkü içlerinde yanıcı yağlar vardır" der. Cildekî'nin alevlenebilir yağında, daha sonra Stahl tarafından "filojiston" adı verilen Becher'in "terra pinguis"ini görebiliriz. Cildekî, Câbir'in *el-İhrac*'ından birkaç pasaj aktarmaktadır. Bunlardan birinde Câbir iki tür yanma olduğunu söyler: duysal ve psişik, ilki bedenle ilgiliyken ikincisi ruhla ilgilidir. Câbir yanmada iki şey olabileceğini ekler: ya beden tamamen yanar ve ruh tamamen serbest kalır ya da ateş tarafından sadece arızı nitelikler ortadan kaldırılır ve beden sağlıklı bir halde bırakılır. Câbir her iki durumda da yanmanın arındırıcı etkisi nedeniyle faydalı olduğunu düşünmektedir.¹⁷ Cildekî'ye göre yanma ya "su" (su ile yanma) ya da ateş (ateşle yanma) ile gerçekleşebilir.

¹⁷ Câbir ibn Hayyân, "Kitābu İhrāc mā fi'l-Kuvve ile'l-Fi'l," *Muhtāru resā'ili Cābir ibn Hayyān*, ed. Paul Kraus, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1354/1935), 65-70.

Cildekî yanmanın kalsinasyonu gerçekleştirmenin bir yolu olduğu konusunda Câbir ile hem fikirdir ve bir yerde bunların tek ve aynı kimyasal süreç olduğunu düşünmektedir. Ayrıca yanma ve birleşmenin "şeylerin asal madde ve formdan oluştuğu fikri" temelinde açıklanamayacağını savunmakta ve atomcuların teorilerini ortaya koyma amaçlarının "yanma ve birleşmeyi kanıtlamak" olduğunu ileri sürmektedir. Cildekî'nin eserlerinde sık sık Câbir külliyyatına başvurduğu da görülmüştür.¹⁸ Cildekî, Câbir'in büyük bir hayranıydı ve onun eserlerinden çok sayıda ve uzun alıntılar yaptı. *Nihayat*'ta Câbir'in kırk iki kitabından bahsedilir ve bunlardan ikisi Kraus tarafından verilen Câbir'in yazıları listesinde yer almaz. Cildekî'nin yazıları, özellikle *Nihâyât* ve *el-Burhân*, Câbir'in hayatına ilişkin kaynaklarımızdan birini oluşturmaktadır.¹⁹

Cildekî kimya eğitiminin yanı sıra Tıp ve Fizik eğitimine de yöneldi. *El-Burhân fî esrâri 'ilmi'l-mîzân* adlı kitabında ses ve su dalgaları, yankı ve diğer fiziksel olayları inceledi. Cildekî'ye göre bilimdeki tüm önermeler zorunlu, koşullu ve imkansız olmak üzere üç kategoriye ayrılabilir. ateş sıcak ve kurudur birinci kategoriye bir örnektir, ikinci kategoriye "insan yazar" ve üçüncü kategoriye "insan uçar" örneklerini verebiliriz. "Simya mümkündür" gibi herhangi bir koşullu önerme, bu durumda "mümkündür" yüklemine doğru veya yanlış olmasına bağlı olarak gerekli veya imkansız hale gelebilir. Simyanın mümkün olduğunu iddia eden önerme imkansız hale gelemez, çünkü her şeyden önce imkansızlığı, "ateş soğuktur" dediğimizde olduğu gibi açık değildir.

SONUÇ

Cildekî Câbir'e büyük hayranlık duyuyordu, ancak yukarıda da bazı konularda ifade edildiği gibi, hiçbir şekilde kör bir takipçi de değildi. Cildekî eserlerinde en çok Tuğraî'yi övdü ama yine de görüşlerini eleştirmekten ve hatta onun simya yazılarını anlama yeteneğini sorgulamaktan çekinmedi. Cildekî'nin yöntemi, kural olarak, bir kitaptan bir paragraf aktarıp, ardından konuyu ya kendi sözleriyle ya da Câbir, Halid b. Yezid, Razi ve diğerlerinden alıntılar yaparak açıklamaya çalışmaktı. Alıntılarının ve tarihsel gerçeklerin doğruluğuna gelince, "genel olarak güvenilir" kabul edilmektedir.

Cildekî'nin elkimyasında içerik olarak dikkati çeken bir yaklaşım da hилоzoizm üzerinedir. Cildekî'nin tanımladığı dört element teorisi, şüphesiz doğrudan veya aracılıyla Yaratılış ve Bozulma'dan ve özellikle Aristoteles'in Meteorolojisinden türetilmiştir. Aslında Cildekî'nin tabiatları Câbir'den çok Aristoteles'in temel niteliklerine benzemektedir. Câbir, kendi özel elementler teorisini tanımlarken, genel olarak niteliklerin ve özel olarak temel niteliklerin cisimler olarak kabul edildiği Stoacı geleneği takip ediyordu. Câbir'e kıyasla Cildekî, Stoacı gelenekten daha az etkilenmiş görünüyor; Cildekî'nin elkimyasında cıva-kükürt kuramı da yer alır.

¹⁸ Al-Nuwayrî, *Nihāyat al-arab*, XXIX, p. 180.

¹⁹ Manuchehr Taslimi, "An Examination of the Nihayat al-Talab and the Determination of its Place and Value in the History of Islamic Chemistry" (PhD diss., University Collage, 1954), s.XXI.

Ancak Cildekî'nin farklılığı metalik cisimlerin oluşum sürecinin tersine çevrilebilir olduğunu düşünmesidir. Cildekî'nin eserlerinde sık sık Câbir külliyyatına başvurduğu da görülür. Cildekî'nin sadece teorik bilgiye dayanmayan, deneyleri kendi başına yapan tecrübi bir yöntemi vardır. Ona göre elkimyada teori ve pratik eşit derecede önemlidir. İkisinin bilgisine de eşit derecede hakim olmayanlar bu ilimde başarılı olamazlar.

Cildekî'nin birçok çalışması, kendinden önce yaşayan Câbir b. Hayyân ve Ebû Bekir er-Râzî gibi bilginlerden yaptığı güvenilir alıntılar sebebiyle simya tarihi yönünden de büyük değer taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Al-Hajjar, M. (2004). Diagnosing psychological diseases. Beirut: Dar al Nafaes.
- Al-Nuwayrî, Nihâyat al-arab, XXIX, p. 180.
- Al-Jaldakî, I. The manuscript of 'Al-borhan fi asrar elm al meezaan'. 1st volume. No. 2102. Syria: Institute for the History of Arabic Science.
- Brockelmann, Geschichte der arabischen Litteratur, Berlin, Emil Felber, 1902, II, p. 138; Leiden, E.J. Brill, 1943, s. 173, "Aidamur b. 'A. b. Aidamur al-Ğildakî 'Izzaddîn starb 743/1342, n. a. 762 in Kairo."
- Buthaina Jalkhi, Osama Dhabbeet, George Ilias Shaqra (2012). "Al-Jaldakî 'S Views About What The Doctor Needs, İn The Lights Of The Science Of The Balance", International Society For The History Of Islamic Medicine.
- Câbir ibn Hayyân, "Kitâbu's-Seb'in," Muhtârü resâ'ili Câbir ibn Hayyân, ed. Paul Kraus (Kahire: Mektebetu'l-Ĥancî, 1354/1935).
- Câbir ibn Hayyân, "Kitâbu İhrâc mâ fi'l-Ķuvve ile'l-Fi'1," Muhtârü resâ'ili Câbir ibn Hayyân, ed. Paul Kraus, (Kahire: Mektebetu'l-Ĥancî, 1354/1935).
- Eric John Holmyard (1937). "Aidamir al-Jildakî," Iraq, 4.
- Fihrist al-kutub al-'arabiyya l-mahfûza bi-l-kutubhâna l-ĥidwiyya, Cairo, al-Maţba'a l-'Utmâniyya, 1888, V.
- G. Strohmaier, "al-Djildakî", in: Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_8511
- Henry Corbin (1993). History of Islamic Philosophy, tr. Liadain Sherrard, London, Kegan Paul.
- Manuchehr Taslimi (1954). "An Examination of the Nihayat al-Talab and the Determination of its Place and Value in the History of Islamic Chemistry" (PhD diss., University Collage.
- Nicholas G. Harris (2017). In Search of 'Izz al-Dîn Aydemir al-Ğildakî, Mamlûk Alchemist, University of Pennsylvania, Arabica Forthcoming.
- Şule Taşkıran, "Aydemir Cildekî", İslam Düşünce Atlası, <https://islamdusunceatlası.org/aydemir-cildekî-/5873>.